

KINGA DREWNIOWSKA

Doktorantka w Katedrze Prawa Konstytucyjnego
Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii, Uniwersytet Wrocławski

Granica między wolnością sumienia i wyznania a laickością państwa na przykładzie noszenia chusty islamskiej w świetle orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka

Wprowadzenie

Wolność sumienia i wyznania jest jednym z podstawowych praw człowieka zagwarantowanych przez liczne akty prawne zarówno o charakterze międzynarodowym, jak i krajowym. Wolność sumienia i wyznania jest gwarantem prawidłowego funkcjonowania społeczeństwa demokratycznego¹, w którym jednostka może swobodnie wybrać

¹ J. Sobczak, M. Gołda-Sobczak, *Wolność sumienia i wyznania jako prawo człowieka*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio K - Politologia” 2012, nr 19, s. 27.

wyznaną przez siebie religię, zmienić swoje wyznanie, a także całkowicie odstąpić od wyznawania jakiegokolwiek religii, przy czym żadne działanie jednostki dotyczące sfery wolności religijnej nie może pociągać za sobą sankcji natury cywilnej czy też karnej ani prowadzić do ograniczenia jej praw publicznych². W doktrynie przyjmuje się obecnie niemal jednogłośnie, że pojęcie „wolności sumienia i wyznania” należy interpretować szeroko, co oznacza, iż wolność ta nie odnosi się wyłącznie do przekonań o charakterze religijnym, ale ma zastosowanie również do całości przekonań o charakterze światopoglądowym³.

Wolność sumienia i wyznania nie oznacza swobodnego ekspozowania swoich przekonań religijnych publicznie, a dopuszczone ograniczenia znajdują odzwierciedlenie w zakresie przedmiotowym tej wolności. Granica między zapewnieniem jednostce nieskrępowanej realizacji wolności religijnej a neutralnością religijną państwa zostanie poddana analizie na przykładzie manifestowania wyznania poprzez noszenie w przestrzeni publicznej chust islamskich. Problem ten był wielokrotnie przedmiotem wypowiedzi Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (dalej: Trybunał albo ETPC)⁴, co stanowi wyraz licznych kontrowersji społecznych, politycznych i prawnych, jakie wywołuje omawiane tutaj zagadnienie. Ze względu na to, że szczególnej analizie zostanie poddane właśnie orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu, głównym aktem prawnym, na gruncie którego zostanie omówiona wolność religijna, będzie Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności⁵,

² J. Kurkowski, *Ochrona wolności religijnej w umowach międzynarodowych*, „Roczniki Nauk Prawnych” 1993, nr 3, s. 57.

³ J. Szymanek, *Konstytucjonalizacja prawa do wolności myśli, sumienia, religii i przekonań*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2007, t. 10, s. 96.

⁴ Zgodnie z art. 19 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka Europejski Trybunał Praw Człowieka został utworzony w celu zapewnienia przestrzegania zobowiązań wynikających z Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności przez państwa-strony Konwencji.

⁵ Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności sporządzona w Rzymie 4 listopada 1950 r., zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2 (Dz.U. z 1993 r., Nr 61, poz. 284 ze zm.), dalej: Konwencja lub EKPC.

jako fundamentalny dokument traktujący o prawach człowieka na kontynencie europejskim⁶. Należy jednak pamiętać, że Konwencja nie jest jedynym aktem prawa międzynarodowego odnoszącym się do wolności sumienia i wyznania⁷, przy czym inne akty prawa międzynarodowego w istocie bardzo podobnie regulują tę wolność⁸.

1. Wolność sumienia i wyznania oraz przesłanki jej ograniczenia w Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności

Wolność sumienia i wyznania została wyrażona w art. 9 EKPC, który wskazuje na elementy składowe tej wolności (art. 9 ust. 1) oraz dopuszczalne jej ograniczenia (art. 9 ust. 2). Szczegółową analizę zagadnienia eksponowania w przestrzeni publicznej wyznania poprzez strój religijny należy poprzedzić wyjaśnieniem kilku podstawowych pojęć oraz samego charakteru wolności religijnej.

Wolność sumienia i wyznania składa się z dwóch elementów, których nie należy ze sobą utożsamiać, gdyż „sumienie” nie jest synonimem „wyznania”. W doktrynie wskazuje się jednogłośnie, że wolność sumienia stanowi wewnętrzną sferę aktywności religijnej jednostki

⁶ J. Hołda, Z. Hołda, D. Ostrowska, J.A. Rybczyńska, *Prawa człowieka. Zarys wykładu*, Warszawa 2014, s. 61.

⁷ Pierwszym powojennym międzynarodowym aktem prawnym o charakterze uniwersalnym traktującym o prawach człowieka jest Powszechna Deklaracja Praw Człowieka, formalnie niemająca jednak charakteru prawnie wiążącego ze względu na jej formę, tzn. formę rezolucji Zgromadzenia Ogólnego Organizacji Narodów Zjednoczonych (ONZ) (tzw. *soft law*). Ze względu jednak na znaczenie moralne i polityczne Deklaracji, a także praktykę państw, doktryna prawa międzynarodowego publicznego nadaje Deklaracji moc wiążącą na podstawie art. 38 ust. 1 lit. b i c Statutu Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości. Innym międzynarodowym źródłem praw człowieka pozostają Międzynarodowe Pakty Praw Człowieka, jako umowy międzynarodowe stworzone w ramach uniwersalnego systemu ochrony praw człowieka, tj. systemu ONZ.

⁸ Zob. art. 18 Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka oraz art. 18 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych.

(*forum internum*) i związane jest z kształtowaniem się przekonań religijnych⁹, natomiast wolność wyznania związana jest ze sferą zewnętrzną aktywności religijnej (*forum externum*), co przejawia się w uzewnętrznianiu przez jednostkę swoich myśli i przekonań, wykształconych wcześniej właśnie przez sumienie¹⁰. Należy podkreślić, że gwarancji wolności religijnej jako prawu podmiotowemu odpowiadają obowiązki władz publicznych o dwojakim charakterze: pozytywnym i negatywnym¹¹. Te pierwsze wyrażają się w podejmowaniu przez władzę publiczną wszelkich działań tworzących faktyczne i prawne możliwości korzystania przez jednostkę z jej wolności, a więc również ochronę jednostki przed działaniami podmiotów prywatnych (zewnętrznych). Obowiązek negatywny natomiast polega na powstrzymaniu się państwa od ingerencji w sferę wolności zastrzeżoną wyłącznie dla jednostki¹².

Brak wypełniania przez państwo obowiązków z którejkolwiek ze sfer stanowić będzie niedopuszczalne naruszenie wolności sumienia i wyznania, jakkolwiek sama wolność religijna nie ma charakteru absolutnego i dopuszczalne są jej ograniczenia w ściśle określonych sytuacjach.

EKPC wprost wskazuje na trzy formy uzewnętrzniania przez jednostkę swoich przekonań, do których należą: uprawianie kultu, nauczanie, a także praktykowanie i czynności rytualne. Uprawianie kultu religijnego to nic innego niż indywidualna lub zbiorowa modlitwa bądź wyznawanie wiary w inny sposób¹³, a ochrona tej formy uzewnętrzniania wyznania wiąże się z pozytywnym obowiązkiem po stronie władz publicznych. Obowiązek państwa sprowadza się w tym przypadku

⁹ Z. Łyko, *Wolność sumienia i wyznania w relacji: człowiek–kościoty–państwo*, [w:] L. Wiśniewski (red.), *Podstawowe prawa jednostki i ich sądowa ochrona*, Warszawa 1997, s. 83.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Por. szerzej na temat koncepcji obowiązków pozytywnych w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w: E. Morawska, *Zobowiązania pozytywne państw-stron Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności*, Warszawa 2016.

¹² L. Garlicki, *Komentarz do art. 9 Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności*, [w:] L. Garlicki (red.), *Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności*, t. 1: *Komentarz do art. 1–18*, Warszawa 2010, s. 552–553.

¹³ M. Hucal, *Wolność sumienia i wyznania w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, Warszawa 2012, s. 21.

do zapewnienia jednostce możliwości niezakłóconego uprawiania kultu religijnego, zabezpieczenia jej prawa do uczestnictwa w nabożeństwach religijnych w miejscach do tego przeznaczonych, a także przyznania prawa do wznoszenia i utrzymywania świątyń religijnych¹⁴. Problematyka wnoszenia świątyń, w kontekście wyrażenia zgody na ich budowanie przez państwo, została poddana szerokiej analizie przez Europejski Trybunał Praw Człowieka, który w swoich orzeczeniach podkreślał, że państwa posiadają, oczywiście, kompetencje w zakresie wyrażania zgody na wnoszenie świątyń, lecz procedura wydawania pozwoleń na wnoszenie nowych budowli sakralnych bądź wyrażania zgody na adaptowanie pewnych pomieszczeń na cele sakralne musi być precyzyjna i w maksymalnym stopniu ograniczać arbitralność władzy, gdyż zbyt duża uznaniowość władzy publicznej może prowadzić do kamuflowania nietolerancji religijnej poprzez usprawiedliwianie odmowy udzielenia stosownej zgody względami porządku publicznego państwa¹⁵. Drugą formą uzewnętrzniania przekonań religijnych jednostki jest nauczanie, przez co należy rozumieć przekazywanie innym wiary i zasad danego wyznania¹⁶. W doktrynie podkreśla się, że nauczania religii nie można utożsamiać z próbą agresywnego przekonywania innych do swojej wiary, czy też z tzw. niestosownym prozelityzmem (*improper proselytism*)¹⁷, rozumianym jako deformacja prawdziwej ewangelizacji poprzez wywieranie presji

¹⁴ Ibidem, s. 22.

¹⁵ Zob. wyrok ETPC z dnia 26 września 1996 r. w sprawie *Manoussakis i inni p. Grecji*, skarga nr 18748/91. W tym wyroku Trybunał jednoznacznie wskazał, że prawo krajowe państw-stron Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności musi być maksymalnie precyzyjne i niedopuszczalne jest stawianie przed związkami wyznaniowymi takich warunków otrzymania zgody na budowę świątyń, czy też generalnie na powstanie nowych miejsc kultu religijnego, które byłyby praktycznie niemożliwe do zrealizowania (zakazane jest tworzenie tzw. progów zaporowych).

¹⁶ L. Garlicki, op. cit., s. 567.

¹⁷ Zob. wyrok ETPC z dnia 25 maja 1993 r. w sprawie *Kokkinakis p. Grecji*, skarga nr 14307/88. W tym wyroku Trybunał wyraźnie odróżnił prawdziwą ewangelizację (*true evangelism*) od niestosownego prozelityzmu (*improper proselytism*), wskazując, że tylko nauczanie w pełnym poszanowaniu godności jednostki pozwala na zachowanie jej wolności sumienia i wyznania.

na innych i wykorzystywanie ich niekorzystnego położenia w celu przekonania do swojego wyznania¹⁸. Nauczanie religijne obejmuje nie tylko nauczanie wyznawców własnej religii, ale również (a może przede wszystkim) prawo do przekonywania do swojego wyznania członków innych wspólnot religijnych, co związane jest z samą istotą wolności religijnej, przyznającej jednostce prawo do zmiany (nawet wielokrotnej) wyznania w trakcie jej życia. Ostatnią wskazaną w art. 9 EKPC formą zewnętrznego przejawiania się religijno-światopoglądowej aktywności jednostki jest praktykowanie i czynności rytualne, polegające m.in. na uczestnictwie w okolicznościowych ceremoniach, pielgrzymkach, zachowanie postu czy odpowiedniego ubioru przez wyznawców danej religii¹⁹. To właśnie z tą formą wiąże się najwięcej kontrowersji, a wynika to z faktu, że praktykowanie religii w największym stopniu wkracza w sferę życia publicznego. Powyższe zagadnienie zostanie szczegółowo omówione w kolejnej części opracowania na przykładzie ubioru religijnego, tj. publicznego noszenia przez kobiety chust islamskich.

W kontekście zakresu przedmiotowego wolności religijnej niezwykle istotne jest także wskazanie na możliwość ograniczenia wolności wyznania oraz przesłanki uzasadniające taką decyzję władzy publicznej. W art. 9 ust. 2 EKPC jednoznacznie wskazano, że wolność uzewnętrzniania wyznania lub przekonań może podlegać tylko takim ograniczeniom, które są przewidziane przez ustawę i konieczne w społeczeństwie demokratycznym ze względu na interesy bezpieczeństwa publicznego, ochronę porządku publicznego, zdrowia i moralności lub ochronę praw i wolności innych osób. W doktrynie przesłanki ograniczenia wolności wyznania dzieli się na formalne i materialne²⁰. Przesłanką formalną jest dopuszczalność ograniczenia wolności wyznania wyłącznie w formie ustawy, co jednoznacznie zakazuje ograniczania tej wolności w aktach prawnych o randze podustawowej. Przesłankami natury materialnej są natomiast wskazane w art. 9 ust. 2 EKPC wartości, a więc bezpieczeństwo i porządek

¹⁸ M. Rozner, *Prawo do wolności religijnej w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka z 1950 r.*, „*Studia z Prawa Wyznaniowego*” 2002, t. 5, s. 121.

¹⁹ L. Garlicki, op. cit., s. 569.

²⁰ A. Rogowska, *Wolność sumienia i wyznania*, [w:] M. Jabłoński (red.), *Realizacja i ochrona konstytucyjnych wolności i praw jednostki w polskim porządku prawnym*, Wrocław 2014, s. 243.

publiczny oraz prawa i wolności innych osób. Ponadto wszelkie ograniczenia mogą być wprowadzone, tylko gdy są niezbędne dla funkcjonowania demokratycznego społeczeństwa (zasada niezbędności)²¹. Ewentualna decyzja władzy publicznej o wkroczeniu w sferę wolności wyznania musi być poprzedzona oceną, czy celu podejmowanych działań nie można osiągnąć w inny sposób oraz czy nałożone ograniczenia, będące ingerencją w prawa i wolności jednostki, są proporcjonalne do zamierzonego celu istotnego z punktu widzenia państwa i całego społeczeństwa (zasada proporcjonalności oraz zasadności)²².

2. Eksponowanie religii w miejscu publicznym poprzez noszenie chusty islamskiej

Pierwszy raz Europejski Trybunał Prawa Człowieka musiał zmierzyć się z zagadnieniem eksponowania w przestrzeni publicznej chusty islamskiej w sprawie *Dehlab p. Szwajcarii*²³. Przedmiotem rozważań Trybunału było wówczas zbadanie, czy wydanie zakazu noszenia chusty islamskiej przez nauczycielkę zatrudnioną w szkole podstawowej, która prowadziła zajęcia dydaktyczne z dziećmi w wieku od czterech do ośmiu lat, stanowiło naruszenie jej wolności wyznania. Pani Dehlab w swojej skardze wskazywała, że dyrekcja państwowej szkoły, w której pracowała, bezprawnie ograniczyła jej wolność religijną poprzez uniemożliwienie noszenia chusty, do czego była zobowiązana zgodnie z zasadami wyznawanej wiary zawartymi w Koranie. Ponadto skarżąca wskazywała, że działania szkoły były niepotrzebne, nie były bowiem zgłaszane żadne skargi ze strony uczniów czy ich rodziców, a samo noszenie chusty oraz luźniejszych ubrań²⁴ nie może być utożsamiane

²¹ L. Garlicki, op. cit., s. 552.

²² M. Rozner, op. cit., s. 128.

²³ Zob. decyzja ETPC z dnia 15 lutego 2001 r. w sprawie *Dehlab p. Szwajcarii*, skarga nr 42393/98.

²⁴ Na etapie postępowania przed rządem kantonu Genewy (*Geneva cantonal government*), a następnie przed Sądem Federalnym (*Federal Court*), jednym z głównych argumentów, który skarżąca próbowała przeforsować, było wykazanie, że jej ubiór, tj. luźniejsze ubrania oraz chusta islamska, nie miały nic wspólnego z wyznawaną religią.

z wpływaniem na wiarę i wyznanie uczniów bądź podejmowaniem takich prób. Skarżąca wykazywała, że w rzeczonej sytuacji nie doszło do zagrożenia porządku publicznego, a w związku z tym brak było podstaw do podjęcia decyzji ograniczającej jej prawa i wolności.

ETPC w swoim orzeczeniu wskazał, że zakaz noszenia chusty islamskiej nie stanowił naruszenia art. 9 EKPC, a działania podejmowane przez szkołę (będącą emanacją państwa odpowiadającego za państwową edukację) związane były z obowiązkiem zagwarantowania szkolnictwa opartego na zasadzie neutralności wyznaniowej²⁵. Ponadto Trybunał podkreślił, że pani Dehlab jako nauczycielka, a więc funkcjonariusz publiczny reprezentujący państwo, powinna liczyć się z ograniczoną swobodą *forum externum*, gdyż jest to wpisane w istotę wykonywanego przez nią zawodu²⁶. ETPC podkreślił przy tym ponadto, że szkoła musi zapewnić edukację publiczną w duchu bezstronności wyznaniowej, co musi być dostosowane do wieku dzieci i młodzieży jako grupy najbardziej narażonej na potencjalną indoktrynację²⁷. Z pola widzenia nie można tracić również samej roli chusty, która została określona jako wyraźny symbol zewnętrzny (*powerful external symbol*)²⁸, tj. *prima facie* widoczny dla innych oraz określający w sposób jednoznaczny przynależność religijną danej osoby. W tym miejscu należy stwierdzić, że Szwajcaria konsekwentnie reprezentowała przed Trybunałem swoje stanowisko wyrażone już na etapie krajowego postępowania sądowego, w trakcie którego Trybunał Federalny wskazywał, że Szwajcaria nie zakazuje noszenia dyskretnych symboli religijnych (*discreet religious symbol*), jak choćby biżuteria, co dowodzi przestrzegania zasady proporcjonalności przy ograniczaniu wolności uzewnętrzniania poglądów religijnych²⁹ i zasady niedyskryminacji w stosunku do jakiejkolwiek religii.

²⁵ A. Romanko, *Ekspozycja chusty islamskiej przedmiotem rozstrzygnięć Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, „Kościół i Prawo” 2015, nr 2, s. 198.

²⁶ M. Hucal, op. cit., s. 73–74.

²⁷ R. Paprzycki, *Prawna ochrona wolności sumienia i wyznania*, Warszawa 2015, s. 85.

²⁸ J. Falski, *Państwo laickie wobec problemu prezentowania symboli religijnych*, „Państwo i Prawo” 2006, z. 6, s. 79.

²⁹ Szwajcaria przedstawiła bardzo spójne stanowisko, odpowiadając na skargę skierowaną do ETPC, gdyż oprócz odwołania się do dopuszczalności noszenia dyskretnych symboli religijnych, wykazała, że na gruncie szwajcarskiego prawa krajowego

Kolejną sprawą dotyczącą uzewnętrzniania wyznania poprzez noszenie w przestrzeni publicznej chusty islamskiej była sprawa *Leyla Sahin p. Turcji*³⁰, w której wypowiedziała się także Wielka Izba ETPC³¹. Autorką skargi była studentka uniwersytetu medycznego w Stambule, której ze względu na noszenie chusty muzułmańskiej nie dopuszczono do uczestnictwa w zajęciach uniwersyteckich oraz w egzaminach, co w konsekwencji doprowadziło do jej zawieszenia w prawach studenta³². Skarżąca zarzuciła naruszenie w stosunku do jej osoby art. 9 (wolność sumienia i wyznania), a także art. 8 (prawo do poszanowania życia prywatnego), art. 10 (wolność wyrażania opinii) i art. 14 (zakaz dyskryminacji) Konwencji. W ocenie skarżącej działanie władz publicznego uniwersytetu, reprezentującego państwo, było nieadekwatne do sytuacji i godziło w zasadę zasadności ograniczenia wolności wyznania.

ETPC stwierdził, że nie doszło do naruszenia przepisów Konwencji, powołując się przy tym na stanowisko przedstawione w wyroku *Dehlab p. Szwajcarii*, w którym zakwalifikowano chustę islamską jako silny symbol religijny. Ponadto Trybunał w uzasadnieniu wskazał na związek muzułmańskiego nakazu nakrycia głowy z zagadnieniem równości płci³³, zaznaczając, że zakaz noszenia chusty w miejscach

niedopuszczalna jest obecność krucyfiksów w salach lekcyjnych szkół publicznych (również jako wyraźnego symbolu zewnętrznego), co wskazuje jednoznacznie na brak dyskryminacji ze względu na religię i zachowanie pełnej neutralności religijnej państwa w odniesieniu do wszystkich wyznań.

³⁰ Zob. wyrok ETPC z dnia 29 czerwca 2004 r. w sprawie *Leyla Sahin p. Turcji*, skarga nr 44774/98, wraz z wyrokiem Wielkiej Izby ETPC z dnia 10 listopada 2005 r.

³¹ Wielka Izba ETPC składa się z siedemnastu sędziów i rozpatruje skargi przekazane przez Izbę Trybunału (art. 30 EKPC), a także orzeka w sprawach przekazanych jej w drodze odwołania stron postępowania, co jest możliwe, jeżeli w sprawie pojawia się poważne zagadnienie dotyczące interpretacji lub stosowania Konwencji lub jej Protokołów (art. 43 EKPC).

³² Należy podkreślić, że zgodnie ze stanem faktycznym sprawy uczelnia zakazała jakiegokolwiek manifestowania wyznania, poglądów politycznych czy ideologii poprzez ubiór bądź zachowanie, a więc na etapie wprowadzenia zakazu nie doszło do jakiegokolwiek formy dyskryminacji.

³³ I.C. Kamiński, *Islamska chusta i zasłony twarzy u kobiet w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu*, „Problemy Współczesnego Prawa Międzynarodowego, Europejskiego i Porównawczego” 2013, t. 11, s. 11.

publicznych jest najważniejszym elementem z punktu widzenia ochrony praw kobiet i zapewnienia równości społecznej kobiet i mężczyzn. Głównym argumentem pojawiającym się w uzasadnieniu jest konieczność zapewnienia laickości państwa, w którym koegzystują obok siebie różne religie. To właśnie dla zapewnienia prawidłowego funkcjonowania w społeczeństwie przedstawicieli różnych religii niezbędne jest ograniczenie publicznej ekspresji wyznania, przy czym należy pamiętać, że w tym zakresie każde państwo-strona Konwencji może korzystać z tzw. marginesu uznania³⁴. Doktryna ta zakłada, że państwa posiadają pewną dyskrejonalną władzę przy stosowaniu przepisów Konwencji (podlegającą, oczywiście, nadzorowi ze strony Trybunału)³⁵, a decyzje podejmowane przez władze publiczne muszą być oceniane w kontekście historii, tradycji oraz zasad i wartości konstytucyjnych danego państwa³⁶. W tym miejscu należy wskazać, że wyrok w sprawie *Leyla Sahin p. Turcji* zapadł w Izbie Trybunału jednomyślnie, natomiast w Wielkiej Izbie stosunkiem głosów szesnaście do jednego. Zdanie odrębne zgłosiła belgijska sędzia Françoise Tulkens, która sprzeciwiła się dokonywaniu apriorycznej negatywnej oceny chusty muzułmańskiej i łączeniu jej z nierównością płci³⁷.

Kolejnym niezwykle istotnym orzeczeniem ETPC jest rozstrzygnięcie w sprawie *Dogru p. Francji*³⁸, której przedmiotem było

³⁴ P. Krawczyk, J. Bucińska, *Dopuszczalne ograniczenia wolności myśli, sumienia i wyznania w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka – wybrane zagadnienia*, „Radca Prawny. Zeszyty Naukowe” 2018, nr 3 <<http://kwartalnikradcaprawny.pl/2018/10/10/dopuszczalne-ograniczenia-wolnosci-mysli-sumienia-i-wyznania-w-orzecznictwie-europejskiego-trybunalu-praw-czlowieka-wy-brane-zagadnienia/>> [dostęp: 25.03.2020].

³⁵ Por. szerzej na temat koncepcji marginesu uznania w: A. Wiśniewski, *Koncepcja marginesu oceny w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, Gdańsk 2008.

³⁶ Wydaje się, że doktryna tzw. marginesu uznania państwa zasługuje na szczególne uwzględnienie w zakresie wolności sumienia i wyznania właśnie w kontekście Turcji, która w 1923 r. została republiką (po zniesieniu najpierw sułtanatu, a później kalifatu) i za sprawą licznych i dogłębnych reform państwowych przeprowadzonych przez Mustafę Kemala Atatürka stała się państwem w pełni świeckim.

³⁷ I.C. Kamiński, op. cit., s. 12.

³⁸ Zob. wyrok ETPC z dnia 4 grudnia 2008 r. w sprawie *Dogru p. Francji*, skarga nr 27058/05.

wydalenie z publicznego gimnazjum uczennicy w związku z odmową zdjęcia przez nią chusty islamskiej podczas lekcji wychowania fizycznego. Skarżąca stwierdzała, że decyzja władz szkoły o jej wydaleniu (podtrzymywana później w kolejnych instancjach w toku postępowania administracyjnego i sądownoadministracyjnego) stanowiła naruszenie jej prawa do uzewnętrzniania religii, a więc godziła w art. 9 EKPC.

ETPC w orzeczeniu w powyższej sprawie podtrzymał swoją dotychczasową linię orzeczniczą, wskazując, że w przedmiotowej sprawie nie doszło do naruszenia przepisów Konwencji, powołując się przy tym na zasadę świeckości państwa, która ma szczególne znaczenie we Francji, zwłaszcza w kontekście francuskiego szkolnictwa. W ocenie Trybunału noszenie chusty islamskiej w szkole bez wątplenia stanowiło formę uzewnętrzniania poglądów religijnych, czego nie można pogodzić z przepisami francuskiej konstytucji dotyczącymi zapewnienia pełnej świeckości państwa. Trybunał w wyroku podkreślił jednocześnie, że restrykcje w zakresie wolności religijnej są konieczne w laickim państwie i niezbędne w społeczeństwie demokratycznym dla zachowania jego pluralizmu religijnego³⁹, przyznając prymat zasadzie laickości. Jedynie na marginesie należy wspomnieć, że postępowania toczące się przed ETPC niemal zbiegły się w czasie z uchwaleniem we Francji ustawy dotyczącej znaków religijnych w szkołach publicznych⁴⁰, jednoznacznie zabraniającej noszenia w szkołach ostenacyjnych symboli religijnych⁴¹.

³⁹ Zob. wyrok ETPC z dnia 4 grudnia 2008 r. w sprawie *Kervanci p. Francji*, skarga nr 31645/04.

⁴⁰ Polskie tłumaczenie zob. w: *Ustawa z dnia 15 marca 2004 r. dotycząca znaków religijnych w szkołach publicznych*, przekł. i oprac. M. Zawiaślak, „Przegląd Prawa Wyznaniowego” 2012, t. 4, s. 159-160.

⁴¹ Zob. wyrok ETPC z dnia 15 stycznia 2013 r. w sprawie *Eweida i inni p. Wielkiej Brytanii*, skargi nr 48420/10, 59842/10, 51671/10 i 36516/10. W tym wyroku Trybunał stwierdził naruszenie wolności religijnej pracownicy personelu naziemnego linii lotniczych British Airways, której zakazano noszenia w pracy dyskretnego krzyżyka na łańcuszku.

Wnioski końcowe

Omówiony w niniejszym opracowaniu zakres przedmiotowy wolności wyznania, a także wskazane powyżej orzeczenia ETPC dotyczące ekspozycji chusty islamskiej w przestrzeni publicznej wskazują na wykształcenie się jednolitej linii orzeczniczej Trybunału, zgodnie z którą zakaz noszenia w przestrzeni publicznej chusty muzułmańskiej jako wyraźnego symbolu religijnego nie stanowi naruszenia art. 9 EKPC. Zgodnie ze stanowiskiem Trybunału ekspozycje zewnętrzne wyznania musi zostać podporządkowane neutralności wyznaniowej państwa, które nie może utożsamiać się z żadnym wyznaniem religijnym (zasada państwa laickiego). Należy również zaznaczyć, że w przypadku prawa do uzewnętrzniania przekonań religijnych, przy ocenie ewentualnego naruszenia EKPC przez jej sygnatariuszy istotne znaczenie ma doktryna marginesu uznania, przyznająca państwom pewną swobodę oceny niezbędności ingerencji w sferę wolności jednostki, wynikającą z kontekstu historycznego, tradycji oraz zasad i wartości konstytucyjnych danego państwa. Konsekwentne orzecznictwo Trybunału należy ocenić pozytywnie, gdyż w sposób prawidłowy doszło do wyważenia pozostających ze sobą w kolizji wartości – z jednej strony uzewnętrzniania przekonań religijnych, z drugiej zaś laickości państwa na podstawie (jak się wydaje) obiektywnego kryterium ostentacyjności symbolu religijnego. Jednocześnie pozytywnie należy ocenić brak dyskryminacji w zakresie dopuszczalności manifestowania różnych przekonań religijnych.

Borderline between the freedom of conscience and religion and secularity of the state on the example of wearing hijabs in the case law of the European Court on Human Rights

Summary

The aim of the article is the analysis the content of freedom of conscience and religion as a human right which is guaranteed in the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and its application in the context of wearing a hijab in public places. The issue in question is discussed taking into consideration the most representative judgements of the European Court of Human Rights, i.e. the decision *Dehlab v. Switzerland*, the judgement *Leyla Sahin v. Turkey* and the judgement *Dogru v. France*.